

Олександр Герасимчук

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес виникнення й розвитку сільськогосподарських кооперативів у Чернігівській губернії в роки здійснення в регіоні столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.).

Ключові слова: Чернігівська губернія, столипінська аграрна реформа, сільськогосподарська кооперація.

На рубежі XIX–XX ст. селянські господарства Чернігівщини віч-на-віч зіткнулися з ринковими проблемами. Товарно-грошові відносини безповоротно руйнували натуральне господарство. Діючи розрізнено, окремому домогосподарству було важко виживати в умовах конкуренції. Де й як вигідніше продати невелику партію товару власного виробництва? Де й як купити необхідні знаряддя й машини за помірну ціну, не маючи до того ж достатніх коштів для негайної й повної оплати? Як позбавитися лихваря й позичити недостатню суму грошей? Ці думки не давали спокою підприємливому селянину, який робив спроби вибратися із злиднів, закріпитися на землі й організувати прибутковіше господарство [1, с. 138]. Виходом зі складного становища був кооперативний рух, який значною мірою впливав на розвиток ринкових відносин на селі.

Розвиток сільськогосподарської кооперації вже знаходив своє відображення в працях вітчизняних учених. Зокрема, на загальноукраїнському рівні ця проблема частково розглядалася в монографіях В. Марочка й В. Половця, дослідженнях А. Пантелеймоненка та І. Фаренія. Взаємодії земства й кооперативних організацій на Чернігівщині були присвячені праці С. Горохова, О. Дмитренка [2]. Проте жоден з вищеназваних авторів не виокремлював період столипінської аграрної реформи як окремих етап у розвитку сільськогосподарської кооперації. Саме цю прогалину в дослідженні окремих регіональних аспектів розвитку сільськогосподарської кооперації ми й спробуємо заповнити.

Вихід селян з общини й створення індивідуальних господарств у роки столипінської аграрної реформи сприяли докорінному оновленню соціально-економічних відносин на селі. Тому не дивно, що період особливо бурхливого зростання кооперації в Росії, Україні й, зокрема, на Чернігівщині співпав з роками здійснення столипінських аграрних перетворень. За темпами свого розвитку кооперація Росії в 1906–1916 рр. обійшла навіть такі розвинуті європейські країни, як Данія й Бельгія. За кількістю всіх кооперативів Росія в цей період посіла друге місце в світі після Німеччини. Кооперація перетворилася у важливий економічний чинник, попри те, що її розвиток відбувався в не зовсім сприятливих умовах. Через побоювання того, що діяльність кооперативних об'єднань може набути політичного забарвлення, столипінський уряд, з одного боку, заохочував кооперацію, а з іншого – здійснював прискіпливий нагляд за її розвитком [3, с. 263–265]. Враховуючи значення сільськогосподарської кооперації в житті того-

---

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

часного села, необхідно окремо зупинитися на характері її організації й діяльності в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи.

За визначенням одного з теоретиків кооперації А. Кулижного, сільськогосподарським кооперативом називають об'єднання селян як покупців промислових товарів і одночасно продавців власної продукції на кооперативних засадах [4, с. 40]. Кооперативи, на відміну від радянських колгоспів, не усуспільнювали основні засоби виробництва, а сприяли їхньому зміцненню в руках індивідуальних власників. «Ненормальні умови життя селянина, які стоять перешкодою на шляху до кращого його економічного майбутнього, можна усунути, якщо в руках селянина будуть: знання, дешевий кредит і добре розвинута посередницька діяльність кооперативів, яка прибере всю масу посередників, що живиться з мізерного селянського бюджету. У цьому напрямку роль кооперації – незамінна! Кооперація – це, можливо, найважливіший, найістотніший якір порятунку нашого падаючого сільського господарства!», – писала в 1915 р. газета «Черниговская земская неделя» [5, с. 7]. Найповніше завдання сільськогосподарської кооперації було відображено в програмі першого з'їзду чернігівських кооперативів (12–17 вересня 1907 р.), на якому передбачалося обговорення наступних питань: 1) покращення землеробства й тваринництва; 2) підвищення ефективності спеціальних галузей: садівництва, городництва, бджільництва тощо; 3) посередницькі операції (сприяння купівлі й реалізації селянами продукції); 4) функціонування сільськогосподарських складів і прокат знарядь праці; 5) сільськогосподарські виставки; 6) стимулювання розвитку кустарних промислів; 7) зв'язок із споживчими та кредитними кооперативами [6, с. 11].

У Чернігівській губернії перше сільськогосподарське кооперативне товариство з'явилося ще в 1897 р. в Ніжині [7, с. 4]. До 1905 р. кооперативний рух на селі, як правило, організовувався «згори» й перебував під постійним контролем органів державної влади. Могутній імпульс розвитку сільськогосподарської кооперації дала столипінська аграрна реформа. Особливістю кооперації періоду столипінських перетворень була організація її з ініціативи населення й значне збільшення учасників кооперативного руху [8, с. 96]. У роки аграрної реформи на Чернігівщині виникали переважно дрібнорайонні сільськогосподарські товариства. Кожне з таких товариств мало свої особливості, однак можна виокремити наступні спільні напрямки їхньої діяльності: випуск періодичних видань; проведення конкурсів, виставок, з'їздів; організація дослідних пунктів; позашкільна сільськогосподарська освіта [9, с. 29]. У неврожайні для Чернігівщини 1907–1908 рр. сільськогосподарські кооперативи надавали допомогу голодуючому населенню. Так, 12 серпня 1907 р. на засіданні Кобижчанського сільськогосподарського товариства Козелецького повіту було постановлено «надати допомогу населенню організацією й продажем хліба по якомога дешевшій ціні й клопотати з цією метою перед земством і урядом» [10, с. 127].

У 1908 р. урядом було видано статут дрібних сільськогосподарських товариств. За новим статутом товариство могло створюватися за рішенням губернатора, якщо в кооперативі було не менше, ніж 13 осіб. Кожен учасник кооперативу робив пайовий внесок 10–30 руб. Товариства мали право на кредит і всі його члени несли відповідальність за його погашення. Керували товариством загальні збори й правління. Згідно зі статутом, сільськогосподарські товариства мали право здійснювати закупівлю товарів і збувати продукцію господарств своїх членів або її переробляти на маслобійнях, сироварнях, млинах тощо [11, с. 4]. Відтоді розпочинається бурхливий розвиток сільськогосподарської кооперації на Чернігівщині.

Сільськогосподарські товариства часто ставали помічниками агрономів у справі надання агротехнічної допомоги населенню. Так, у містечку Новий Биків Козелецького повіту в 1912 р. саме при такому кооперативі почала діяти прокатна станція. Товариством тут було створено сільськогосподарський склад і облаштовано зразкову ділянку, на якій нові машини й обладнання демонструвалися в дії [12, с. 11]. У зверненні до чернігівського губернатора з приводу надання агрономічної допомоги одноосібним господарствам 2 травня 1913 р. Головне управління землевпорядкування й землеробства підкреслювало важливу роль кооперативів у цій сфері діяльності: «Об'єднання одноосібних власників у сільськогосподарські товариства й громади сприяє успішно-

му проведенню таких агрономічних заходів, які були б нездійсненними для кожного окремого господаря» [13, арк. 22].

На початку 1912 р. в Україні нараховувалося 532 сільськогосподарських товариства, з них на Чернігівщині – 66 (12,4 %), на Полтавщині – 254 (47,7 %), на Київщині – 31 (5,8 %). У 1913 р. сільськогосподарська кооперація Чернігівщини об'єднувала 5 % населення і близько 20 % господарських сімей [14, с. 689]. «Сільськогосподарські товариства в губернії все ще в незначній кількості; їх набагато менше, чим потрібно для розвинутих потреб населення. Участь сільського населення в товариствах виявляється вражаюче малою кількістю, яка не досягає половини в найгустішому Ніжинському й знижується до третини в Стародубському повіті», – зазначалося в «Огляді сільськогосподарських товариств» за 1913 р. [7, с. 10]. Динаміка розвитку сільськогосподарської кооперації в повітах Чернігівщини в 1906–1914 рр. показана в табл. 1 [15, с. 80; 7, с. 5, 17].

Таблиця 1

Сільськогосподарські товариства на Чернігівщині в 1906–1914 рр.

Повіти	Кількість сільськогосподарських товариств по роках									Середня площа землі на 1 тов-во (кв.миль)
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
Борзнянський	2	3	4	5	7	10	9	9	10	6
Глухівський	-	-	-	-	1	1	1	1	1	56
Городнянський	-	-	-	-	1	2	3	3	4	24
Козелецький	3	3	4	4	5	6	8	9	9	6
Конотопський	-	-	-	-	-	-	2	3	5	15
Кролевецький	1	1	1	3	4	6	12	14	15	4
Мглинський	1	1	1	2	2	1	2	3	3	22
Н.-Сіверський	-	-	-	-	-	-	-	(2)?	(2)?	-
Новозибківський	-	-	-	-	-	2	4	7	6	18
Ніжинський	2	2	2	5	5	6	15	16	15	4
Остерський	-	-	-	-	-	-	1	4	7	40
Сосницький	-	-	-	-	2	3	7	7	9	11
Стародубський	-	-	-	-	-	1	2	2	5	31
Суразький	-	-	1	1	1	1	2	2	2	37
Чернігівський	-	2	2	2	2	3	4	8	6	11
Усього	9	12	15	22	30	42	72	90	99	15

Дані табл. 1 свідчать про те, що найуспішніше на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи сільськогосподарська кооперація розвивалася в Борзнянському, Козелецькому, Кролевецькому, Ніжинському повітах, тобто в південних районах з найродючішими ґрунтами. Найменшого розвитку сільськогосподарська кооперація досягла в Новгород-Сіверському повіті. Були відомості про створення тут Івотського й Петровського товариств у с. Грем'яч, проте вони жодного разу не звітували про свою діяльність [7, с. 5].

Розвиток сільськогосподарської кооперації безпосередньо пов'язувався владою з проведенням столипінської аграрної реформи. 2 травня 1913 р. ГУЗіЗ у циркулярному листі до чернігівського губернатора рекомендувало усувати перепони, які заважали виникненню сільськогосподарських громад і товариств у районах хутірських розселень. До цих перепон Головне управління відносило віддаленість хуторів від сіл і їх роз'єднаність. Пропонувалося з'ясувати, які території, зайняті хуторами, можна об'єднувати в товариства й передбачити кошти на запрошення до землевпорядної комісії агронома, який би спеціально займався сільськогосподарськими товариствами в районах активного землевпорядкування [13, арк. 22 зв.].

На 1 січня 1915 р., за даними земства, в Чернігівській губернії нараховувалося 106 сільськогосподарських товариств [16, с. 92]. У 1916 р. їх було вже 112 і за кількістю таких кооперативів регіон посідав одне з чільних місць у всій Росії [17, с. 8]. Усього в Російській імперії в цей час було 5 795 сільськогосподарських кооперативів, а в укра-

їнських губерніях – 583 товариства (10 % від загальноімперської кількості). Більше, ніж в Україні, сільськогосподарських кооперативів було лише в Царстві польському (1115). Отже, сільськогосподарські кооперативи Чернігівщини становили 18 % від їхньої загальної кількості в українських губерніях. Найрозвинутішою в Україні, як і в усій імперії, сільськогосподарська кооперація була на Полтавщині – 345 товариств [18, с. 193–197].

У роки Першої світової війни через брак коштів багато сільськогосподарських товариств на Чернігівщині припинили свою діяльність. Проте, для найстійкіших кооперативів з початком війни з'явився новий широкий ринок – армія й установи, які її обслуговували. Кооперативні товариства постачали на село техніку, хліб для діючої армії, перераховували кошти на лікування поранених, допомагали сім'ям фронтників [22, с. 10]. В особливому журналі Ради Міністрів від 1 серпня 1914 р. відзначалося: «Закупівлі й заготівля відбуваються головним чином безпосередньо від виробників або через земські установи, а також сільськогосподарські й кредитні громадські організації» [21, с. 78]. «Участь кооперативів у постачанні населення сільськогосподарськими знаряддями, в організації прокатних станцій є вкрай бажаним, оскільки тільки в такому разі можливе широке налагодження постачання й ознайомлення населення з покращеним інвентарем», – наголошувалося в протоколі засідання Чернігівських повітових земських зборів за 1915 р. [23, с. 146].

Для порівняння розвитку сільськогосподарської кооперації та кооперативів інших видів у роки столипінської аграрної реформи покажемо динаміку кооперативного руху в Чернігівській губернії в 1907–1916 рр. Якщо в 1907 р. кількість споживчих кооперативів у Чернігівській губернії становила 78, кредитних – 80, а сільськогосподарських лише 12 одиниць, то в 1916 р. вже налічувалося 450 споживчих товариств (кількість зросла в 5,8 разу), кредитних – 329 (у 4,1 разу), сільськогосподарських – 112 (у 9,3 разу) [7, с. 5; 14, с. 684, 686; 15, с. 80; 16, с. 92; 17, с. 8; 19, с. 14; 20, с. 688; 21, с. 78; 24, с. 10; 25, с. 590; 35, с. 67; 36, с. 16–18;].

Дані наочно ілюструють постійне зростання кількості всіх основних видів кооперативів на Чернігівщині в роки реформи, що свідчило про переважно позитивне сприйняття селянами ідей кооперації. Найбільшого свого розвитку в губернії до 1916 р. кооперація всіх видів досягла в Ніжинському повіті (63 товариства), а найменшого – у Новгород-Сіверському (16 товариств) [26, с. 12; 5, с. 7–8].

Слід відзначити, що частина сільськогосподарських кооперативів була малодієвою. «Із сотні сільськогосподарських товариств у нашому краю на становищі «сплячих» перебуває не один десяток», – писав журнал «Селянин» у 1914 р. [27, с. 322]. Земські агрономи у своїх звітах наголошували на слабкій життєдіяльності сільськогосподарських товариств [16, с. 92]. У звіті Остерської земської управи щодо стану розвитку кооперації в повіті стосовно сільськогосподарських товариств зазначалося, що «вони не можуть проявити ніякої діяльності й фактично є мертвонародженнями (виділено в оригіналі. – прим. автора)... А це ж усе жива організація... Вони жадібно протягують руки для допомоги, але її нема! Відсталість і байдужість убивають ці осередки самодіяльності й відродження батьківщини...» [28, с. 110]. Причинами пасивності частини кооперативів називалися: відсутність умілих керівників, брак засобів і, як основна причина, – недостатня підтримка розвитку кооперації з боку місцевого населення. «Багато чого можна подолати, проте з байдужістю важко боротися», – констатував у 1915 р. кореспондент «Черниговской земской недели» із Сосницького повіту [29, с. 11].

Попри це, можна навести також приклади сільськогосподарських кооперативів губернії, котрі повністю відповідали їх призначенню – сприяти справі піднесення ефективності селянського господарювання. Зокрема, Синявське й Макошинське товариства Сосницького повіту мали зразкові поля, сільськогосподарські й прокатні склади, пункти запліднення худоби, фруктові розсадники, пасіки. Цими товариствами в земській школі організовувалися курси й читання на сільськогосподарську тематику, вони мали бібліотеки з комплектами літератури, яка стосувалася агрокультури. Синявське товариство навіть планувало в 1914 р. організувати сільськогосподарську виставку, проте через початок війни цю корисну ідею не було реалізовано [29, с. 11].

Наочним прикладом відмінної організації кооперативної діяльності було Мглин-

ське сільськогосподарське товариство. Цей кооператив було створено в 1910 р. й у перший рік своєї діяльності він займався поширенням сільськогосподарських знань і покращенням прийомів ведення селянського господарства. Поступово товариство розширило сферу діяльності й уже в 1913 р. кооператив мав прокатні пункти машин, пункти запліднення племінної худоби, тут проводилися досліди по застосуванню мінеральних добрив. При сільськогосподарському кооперативі було засноване кредитне товариство, до якого увійшли 225 селян, а також кілька споживчих товариств. У 1913 р. товариством був організований губернський з'їзд пасічників і садівників. У листопаді 1914 р. в кооперативі була створена спеціальна культурно-просвітницька комісія для роботи з населенням [30, с. 617–619; 31, с. 9]. Акцентуючи увагу на пасивності й малочисленності сільськогосподарських кооперативів губернії, часопис «Селянин» у 1914 г. відзначав, що в «сонному царстві» помітні живі ознаки пробудження. Після дванадцятилітнього сну прокинулося до життя Мглинське товариство сільського господарства... Мглинське товариство встигло стати здоровою, культурною силою в Мглинському районі. Товариство ставить у центр своєї діяльності не т. з. технічні питання сільського господарства, а пробудження самодіяльності сільських господарів». У 1914 р. Мглинське товариство нараховувало 165 членів, у той час як більшість сільськогосподарських кооперативів губернії мали 20–30 учасників, членами яких були «не рядові селяни, а поміщики, духівництво й сільська інтелігенція» [27, с. 322–323].

Характеризуючи вплив Мглинського товариства на поліпшення селянського господарства, преса відзначала, що завдяки роботі цього успішного кооперативу серед селян повіту поширилися посів трав, посадка коренеплодів, виробники звернули увагу на якість насіння, на способи обробітку ґрунту, на покращення тваринництва. У селянських господарствах почали застосовувати мінеральні добрива й покращені знаряддя праці, а завдяки читанням і курсам з агрокультури селяни «стали дивитися зовсім іншими очима на господарство та інакше ставитися до агрономії» [31, с. 9]. Діяльність товариства не залишилася непоміченою владою, й у 1914 р. на всеросійській кооперативній виставці в Києві Мглинське товариство за корисну сільськогосподарську діяльність було нагороджене малою срібною медаллю, а на сільськогосподарській виставці в м. Почеп – великою срібною медаллю [32, с. 7].

Сільськогосподарські кооперативи часто ставали єдиними культурними центрами на селі. Наприклад, у члени Риловського сільськогосподарського товариства Ново-зібківського повіту не брали селян, які зловживали спиртними напоями, тому до його складу входило лише 40 осіб. У 1913 р. на загальних зборах товариства в комплексі заходів по боротьбі з пияцтвом було прийнято резолюцію про відкриття в селищі бібліотеки-читальні й чайної для культурного дозвілля селян [33, с. 84–86]. «Найважчі й найскладніші завдання в нас, як правило, покладають на ще слабкі плечі кооперації. Практично нема сфери життя, де б кооперації не давали доручення. І горілку викоринювати, і газету поширювати, і народні будинки споруджувати, і школи, і т. п.», – писав журнал «Селянин» у 1915 р. [34, с. 54].

Кооперативний рух у Чернігівській губернії носив переважно стихійний характер. Єдиного координуючого центру не було, що суттєво знижувало ефективність кооперативної справи. У «Доповіді» Ради чернігівського сільськогосподарського товариства в 1913 р. вказувалося на проблеми цього виду кооперації в регіоні: «Значення їх, як кооперативів, нікчемне й вони залишаються в почесній ролі провідників сільськогосподарських знань на селі... Спостерігається повна роздрібненість, неорганізованість, відсутність того, що можна назвати дійсно кооперативним середовищем. І все ж кооперативна думка блимає живими вогниками то тут, то там; вперто жевріють вони серед холоднечі, зігриваючи й розвіюючи темряву» [14, с. 688]. Ще напередодні війни кооперативи й земства подавали уряду клопотання щодо створення кооперативних об'єднань, але тоді питання так і не було вирішене [21, с. 78]. Часопис «Селянин» у 1914 р. писав: «Союз кооперативів наших – ось та одиниця, яка б впоралася з поставленими десятків тисяч пудів сала, сотень тисяч пудів хліба, тисяч штук худоби... Ми, як і раніше, працюємо вроздріб на копійчані капітали, оскільки не дивлячись на палке бажання й старання наших кооперативів не те, що Союз їх, а навіть природний попередник Союзу – кооперативний з'їзд, виявляється жар-птицею з казки» [37, с. 550].

Мова йшла про заплановану спробу об'єднання кооперативів губернії на з'їзді, який планувалося провести в Новозибкові в кінці серпня 1914 р., однак він через початок війни не відбувся [38, с. 410]. Були спроби створити в 1914 р. союз кооперативів Чернігівського повіту, а в 1915 р. – об'єднати кооперативи Сосницького, Борзнянського, Городнянського повітів, проте, через відсутність досвідчених керівників, ці спроби виявилися невдалими [39, с. 435–437]. Союзи кооперативів на Чернігівщині пізніше все-таки почали з'являтися, проте вони носили місцевий характер. Так, 31 травня 1915 р. 29 кооперативів Ніжинського повіту уклали союзний договір для операцій із закупок і збуту. До об'єднання увійшли 29 кооперативів (із 64): 4 сільськогосподарських, 7 споживчих і 18 кредитних [40, с. 211–212]. 16 червня 1915 р. було створено Кролевецький союз, до якого увійшли 25 кооперативів: 12 споживчих, 7 сільськогосподарських, 5 кредитних і одне ощадно-позичкове товариство [41, с. 433].

Як уже зазначалося, утворені об'єднання носили локальний характер, загальногубернського об'єднання кооперативів не відбулося. Часопис «Селянин» на початку 1917 р. писав: «Торгівля й промисловість перетворилися у вакханалію, ці галузі наповнилися темними, брудними особами з дикою жадібністю до наживи. У товарообігу нема системи, нема плану й здорової думки – одне хижацтво!.. Кооперативи й кооператори повинні мужньо стати на боротьбу із цим страшним злом. Але вони можуть стати тільки об'єднавшись в союзи...» [42, с. 13–14]. Здійснення прогресивних починань було перенесено на майбутнє. Зі вступом у силу з 1 травня 1917 р. нового «Положення про кооперативи і їх союзи» в розвитку кооперації на Чернігівщині наступив новий етап, який, проте, вже не був пов'язаний із здійсненням столипінської аграрної реформи [43, с. 13].

Проблемою кооперативного руху на Чернігівщині було те, що найбільш бідніше селянство практично виявилось осторонь кооперації [44, с. 9]. У Чернігівській губернії за всі роки столипінської аграрної реформи так і не відбулося тісного співробітництва між земствами й кооперативами, що негативно вплинуло на розвиток кооперації в регіоні. «Земство повинне б уже визнати кооперативи своїми союзниками в справі підняття економічного добробуту населення», – писала газета «Черниговская земская неделя» в 1913 р. [45, с. 12]. Певне зближення земств і кооперативів відбулося лише в роки війни, проте навіть тоді це співробітництво навряд чи можна було назвати тісним [46, с. 59–62].

Таким чином, роки столипінської реформи були періодом бурхливого розвитку селянської кооперації на Чернігівщині. Загальна кількість сільських кооперативів різних типів зросла в регіоні зі 170 в 1907 р. до 891 в 1916 р. Кооперація в роки столипінської аграрної реформи стала не лише економічним стимулом для розвитку селянських господарств, а й засобом підвищення культури на селі в нових умовах господарювання. На жаль, влада часто бачила в кооперації небезпеку збереження общини й поширення антиурядових ідей, тому дуже помірковано ставилася до розвитку кооперативного руху. Пасивну позицію в кооперативному русі зайняло земство й найбільш бідніше селянство, що не дозволило повною мірою реалізувати потенціал цієї, без сумніву, прогресивної в господарчому відношенні, справи.

1. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: [в 2-х кн.]. / П.Н. Першин. – М. : Наука. – Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 490 с.

2. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Историко-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.; Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.; Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Пантелеймоненко Андрій Олександрович. – Полтава, 1994. – 200 с.; Фареній І.А. До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX ст. / І.А. Фареній // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 94–96; Горохов С.В. Допомога земств Чернігівської

губернії кооперативному руху в аграрній сфері / С.В. Горохов // Сіверщина в історії України. – 2011. – Вип. 4. – С. 349–353; Дмитренко О.М. Земство і кооперативний рух в Чернігівській губернії (1865–1918 рр.) / О.М. Дмитренко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – 208 с.

3. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М. : Изд-во ВПШ и АОК, 1963. – 656 с.

4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.;

5. Ющенко А. Пути к подняттю экономического благосостояния Новгород-Северского уезда / А. Ющенко // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15. – 10 апреля. – С. 6–8.

6. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 4. – С. 8–18.

7. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. II-й. – С. 3–152.

8. Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

9. Елина О.Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765–1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О.Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2. – С. 27–45.

10. Кобижское сельско-хозяйственное общество в 1907 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 5. – С. 120–125.

11. Шевченко Е.П. Сельскохозяйственные товарищества в деревне / Е.П. Шевченко / Черниговская земская неделя. – 1913. – № 5. – 12 апреля. – С. 4.

12. Новобыховское сельскохозяйственное общество Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 8. – 3 мая. – С. 11.

13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 420, 280 арк.

14. Доклад Совета Черниговского Общества Сельского Хозяйства общему собранию членов Общества сессии 1 декабря 1913 г. о созыве общесооперативного съезда // Селянин. – 1913. – № 24. – С. 682–700.

15. М.П. Пособия сельскохозяйственным обществам Черниговской губернии / М.П. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 80–81.

16. Сельскохозяйственные общества в Черниговской губернии // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 91–95.

17. Шимановский П.Б. Очередные задачи сельскохозяйственных обществ / П.Б. Шимановский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 4. – 23 января. – С. 7–8.

18. Зюрюкин В. Сельскохозяйственные общества / В. Зюрюкин // Селянин. – 1916. – № 9–19. – С. 193–201.

19. Кордюкова С. Краткий обзор операций и положение учреждений мелкого кредита Черниговской губернии на 1 января 1914 г. / С. Кордюкова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1915. – Вып. I-й. – С. 14–20.

20. М.П. Еще к вопросу о развитии мелкого кредита / М.П. // Селянин. – 1912. – № 22. – С. 687–689.

21. Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.

22. Кооперативы Городнянского уезда и война // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33. – 14 августа. – С. 9–10.

23. Журналы заседаний Черниговского Уездного Земского собрания сессии 1915 года, состоявшейся: чрезвычайной от 8-го мая и 9 июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов: Тип-я Г.М. Веселой, 1916. – 246 с.

24. Примак М. Кредитные кооперативы в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 24. – 23 августа. – С. 10–12.

25. Примак М. Рост потребительской кооперации в России / М. Примак // Селянин. – 1912. – № 19. – С. 589–591.

26. Примак М. Объединение деятельности кооперативов Нежинского уезда / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 24. – 12 июня. – С. 11–12.

27. Селянинович К. По нашим селам / К. Селянинович // Селянин. – 1914. – № 12. – С. 322–323.
28. Примак М. Кооперация в Остерском уезде / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 5–8. – С. 109–110.
29. Беловский. Сельскохозяйственные общества в Сосницком уезде / Беловский // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 26. – 26 июня. – С. 11.
30. Шимановский П.Б. Кооперация и пчеловодство в Мглинском уезде Черниговской губернии / П.Б. Шимановский // Селянин. – 1913. – № 22. – С. 617–620.
31. Мглинское сельскохозяйственное общество // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 32. – 7 августа. – С. 6–7.
32. Мглинское сельскохозяйственное общество // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 36. – 5 сентября. – С. 7.
33. Савич А.П. Рыловичское сельскохозяйственное общество / А.П. Савич // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 84–86.
34. К.О. На темы дня / К.О. // Селянин. – 1915. – № 3–4. – С. 54–57.
35. Половец В.М. З історії чернігівської кредитної кооперації / В.М. Половец // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 63–69.
36. Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / В.М. Половец. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1996. – 204 с.
37. Из наших будней // Селянин. – 1914. – № 23–24. – С. 549–551.
38. Т. Кооперативы объединяются / Т. // Селянин. – 1914. – № 15–16. – С. 410–411.
39. М. С.-Б. Попытки к кооперативному объединению в Сосницком, Борзенском, Городнянском уездах / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 435–437.
40. Примак М. Нежинское товарищество кооперативов по посредничеству при Нежинском сельскохозяйственном обществе / М. Примак // Селянин. – 1915. – № 11–12. – С. 211–214.
41. М. С.-Б. Товарищество кооперативов Кролевецкого района / М. С.-Б. // Селянин. – 1915. – № 23–24. – С. 433–435.
42. Примак М. К объединению черниговских кооперативов / М. Примак // Селянин. – 1917. – № 1–2. – С. 13–14.
43. Новый закон про кооперативы // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 40. – 1 июня. – С. 13–14.
44. С. Лихачев, Козелецкого уезда // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 39. – 25 сентября. – С. 9.
45. Примак М. Кредитные кооперативы в Черниговской губернии / М. Примак // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 24. – 23 августа. – С. 10–12.
46. Супрун Г. Земства и кооперативы в Черниговской губернии / Г. Супрун // Селянин. – 1916. – № 3–4. – С. 58–62.

Александр Герасимчук

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ В ГОДЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ (1906–1917 ГГ.)

В статье исследуется процесс возникновения и развития сельскохозяйственных кооперативов в Черниговской губернии в годы осуществления в регионе столыпинской аграрной реформы (1906–1917 гг.)

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, сельскохозяйственная кооперация

Oleksandr Herasymchuk

DEVELOPMENT OF COOPERATIVE FARMING ON CHERNIHIV REGION IN THE STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM PERIOD (1906–1917)

The article examines the origins and development of agricultural cooperatives in Chernihiv province during the regional implementation of the Stolypin's agrarian reform (1906-1917).

Keywords: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, cooperative farming